

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 7 (1903)

Artikel: Ils proverbis giuridics romontschs
Autor: Tuor, P.
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881739>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 06.05.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Ils proverbis giuridics romontschs.

Referat teniis ella Redunonza della Romania
a Domat, ils 31. d' Uost, 1903

da **Dr. P. Tuor.**

La fuorma, ella quala ils pievels giuvenils, ch' ein aunc demaneivel della tgina della civilaziun, portan vi de generaziun sin generaziun lur far e patertgar, lur ideas e sentiments, la fama de lur evenements politics e socials ei la *tradiziun orala*. La scartira, enconoschida generalmein mo dalla classe sacerdotala, ha ina valetta secundara, ella fa mo il survetsch d' ina gidontra della memoria fixont il pli sulettamein quels paucs datums e factums, ch' ins vul mantener en recordientscha adina ella medema exactadat. ¹⁾

¹⁾ Sco p. e. savein nus cheu citar in dils pli antics documents en scret, ch' ils vegls Romans possedevan, las annalas pontificalas, quei ei ina specia de calenders, ils quals ils sacerdots publicavan ed exponevan onn per onn vid lur residenza a Roma. Els contenevan: ils nums dils magistrats en uffeci,

Oravontut semanifestescha en bucca ed el pertratg, el far e demanar d'in pievel: *il senn religios*. Ina schlatteina porscha a l'autra las sublimas ideas, las quâlas la rischun naturala, la contemplaziun della fleivlezia humana, della grondiusadat e regularitat digl universum leventan en si' olma; las fuormas exteriuras, savens aschi curiosas e misteriusas, ellas qualas il carstgaun testescha siu basegns d'agid, sia dependenza d'in esser surhuman, pussent e bunta-deivel; sia imaginaziun, buca da rar zun fantastica e fabulosa, ch'ella ha dall'existenza della deitat.

E la pun, sur la quala l'idea religiosa viagescha d'ina generaziun a l'autra, ei oravontut la *fuorma liturgica*, ella quala il pertratg abstract prend saung ed ossa: il sacrifici, las ceremonias, las fiastas, il cant sacral.

De bucca en bucca van era vi sin fegls e beadis las regordientschas dellas *bravuras dils babuns, commessas en pasch ed ujara*. E ladinamein seunescha cul plaid relatont quei senn poetic, che trafichescha ell'olma populara e stend'o il vistgiu della legenda, dil misteri, dil mythus sur il freid tgierp dils evenements historics. E cheu havein nus sco pun, sulla quala la detga nazionala passa vi de tschentaner tier tschentaner oravontut il *cant popular heroic*, il schi-numnau epos. Ella exacta regularitat della fuorma, vestgid' en ina melodia leva e populara, accompignada dils suns d'in ne l'auter instrument musical sepro-

las fiastas religiosas, ils dis de dertgira etc. — Semigliontamein anflein nus tier ils vegls Grischuns, che scrivevan era bucca bugen, denter ils pli vegls documents els archivs dellas pleivs: ils cudischs d'anniversaris, che gidavan il plevon a tener en-pamen las messas fundadas.

fundescha la tradiziun historica pli e pli ell' olma dil pievel, de maniera che ni tschentaners ni midadas politicas e socialas san ella dil tut stizzentar.

Ed era ils pli *fins sentiments*, che vibreschan ell' olma d' ina generaziun, siu plirar e siu plonscher, siu giubilar e triumfar, siu tumer e sperar, sia gretta e sias passions, els crodan buca en ina comunabla fossa — na els passan vi e resoneschan er els cors dellas schlatteinas suondontas tras la *canzun lirica popolare*.

Ei gl' ei perquei buca de sesmerveglier, sche nus vesein, che era l' *idea della giustizia*, la quala viva enten tuts ils pievels e che las diversas fuormas concretas, sut las qualas quella prend saung ed ossa ella veta practica, setrain en continuada svillupaziun tras la historia della cultura dellas naziuns.

L' idea della giustizia e dil dretg ei tier tuts ils pievels essenzialmein la medema, pertgei ch' ella ei l' expressiun d' in princepi, il qual ils giurists romans han tschaffau ensemmen sut il tripel command: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere.¹⁾ Mo las fuormas, ellas qualas l' idea dil dretg semanifestescha tier ils divers pievels ein diversas, diversas mintgamai tenor talent ed inclinaziun, tenor relaziuns historicas e socialas d' ina naziun; ellas ein consequentamein era mideivlas, suttapostas alla svillupaziun culturala nazionala.

Tier ils pievels d' ina civilisaziun pli progressada, sco p. e. tier ils stats moderns daventa quella midada dil dretg generalmein tras la lescha.

Mo ei dat e dev' er in dretg senza leschas, in

¹⁾ § 3 J. de justitia et de jure 1, 1. Quei ei: viver honestamein, offender negin, dar a scadin il siu.

dretg, che vegn scaffius e svilupaus tras las necessitats socialas e politicas, tras la moda e maniera de patertgar e sentir d'in pievel, ei glei quei il dretg d'isonza. E la historia universal mussa a nus, che mintga naziun viva en sia giuventetgna spirontamein suenter las normas d'in dretg d'isonza, ch'ella crei ch' il carstgaun astgi buca midar quei dretg, che seigi daus ad ella e che vegni protegius dalla divinitat. Aschia era il vegl dretg grec in dretg d'isonza entochen ch' ils legislatur sco Solon han fixau e svilupau quel tras l'autoritat publica dil stat. Medemamein enconoschevan ils pievels germans sulettamein il dretg d'isonza, l'idea fundamentala ch' els havevan dil dretg era buca unibla cugl operar d'ina autoritat legislativa. Il dretg era tenor lur manigiar in uorden perpeten, nunmideivel, objectiv, el sa buca vegnir fatgs dal carstgaun, il carstgaun sa mo intercurrir ed enconuscher, co el seigi.¹⁾

Quei dretg tudesc ha per gronda part stuiu ceder ella Germania suenter in liung combatt viers la fin dil XV. tschentaner allas normas giuridicas, las qualas il grond imperatur roman Justinian aveva rimnau en siu grond cudisch de leschas il „corpus juris“. Mo nuottatonmeins ei l'impurtonza dil dretg d'isonza buca sesminuida, pertgei che era quei corpus juris roman valeva buca egl imperi tudesc sco in cudisch de leschas d'oz il di, pertgei ch' il stat ha publicau e sanczionau el; na las reglas dil dretg roman havevan mo aschi lunsch vigur, sco las dertgiras havevan acceptau ed applicau ellas, ellas eran mo in dretg d'isonza e quei tochen l'entschatta digl onn 1900,

¹⁾ Comparescha p. e. Schröder, Rechtsgeschichte pag. 225.

cu ch' il niev cudisch civil tudesc ha satarau per adina las normas de Justinian.

En quella concordanza della svilupaziun giuridica dellas naziuns paran mo ils Romans de far ina remarcabla excepziun, ils Romans, ils quals so buc in auter pievel sin tiara han retschiert dalla natira il talent de dretg e giustia, ils quals han erigiu il pli clar, pli profund e pli consequent sistem giuridic, che ha zacu existiu. Nus vesein numnadamein, ch' ils Romans, strusch passai ord ils temps legendaris els temps, cu che nossas enconischientschas historicas entscheivan, survegnan ina extendida, impurtonta legislaziun giuridica, las schinumnadas XII tablas dils onns 451 e 450 avon Chr. Quella admirabla excepziun ella svilupaziun della historia dil dretg ha surmenau ils adherents dil schinumnau dretg comparativ, sco il professor de Napel *Pais*¹⁾ ed il professor de Lyon *Lambert*²⁾ de pretender, che era las XII tablas hagian buca la vegliadetgna, ch' ins ha tochen dacheu attribuiu ad ellas, ch' ellas seigien anzi per 200—300 onns pli giuvnas.

Mo era, sche nus consentin buca a quella hipotesa, malsigira ed ughigiada, stuein nus tuttina admirar la gronda impurtonza, la quala l' isonza giuridica ha giu ella historia culturala dils pievels.

Mo vegn' ins a domondar nus, co san las normas dil dretg vegnir enconischidas, co san las vegnir applicadas de cass en cass, sche il text fixont della lescha maunca, qual' ei la fontauna ord la quala nus retschevein las enconischientschas dil dretg d' isonza,

¹⁾ *En sia storia d' Italia, II. e III. tom.: Storia di Roma.*

²⁾ Ella „*Nouvelle revue historique*“ 1902.

qual' ei la pun, sur la quala las ideas giuridicas viageschan de bab sin fegl, de schlatteina tier schlatteina? En emprema lingia vegn en consideraziun igl usit dellas dertgiras; sco ina dertgira ha oz giudicau in cass, aschia vegn ella era a giudicar damaun il medem cass e sePRESENTa pischmaun in tierz cass semigliont, sche vegn ins a consultar las decisiums antecedentas. Mo els temps primitivs vegnevan las sentenzas buca protocolladas e mo darar fixadas sin pergameina — pia daventav' ei savens, ch' il derscha-der saveva seregordar de negins process confruntabels, nua duei el lu sevolver? El vegneva a consultar umens pli vegls, umens sabis ed experimentai, ils quals havevan en liunga practica acquistau grondas e profundas enconischientschas en causas de dretg.

Savens denton sePRESENTav' ad el aunc in autra via per enconuscher la perschuasiun giuridica existenta el pievel. El saveva domondar l' olma dil pievel sez, tgei ch' ella tegni per dretg ed il pievel deva savens ina clara quorta risposta, el numnava ad el in *proverbi giuridic*. E la risposta dil proverbi giuridic era bia pli autentica, bia pli segira, che la consultaziun de dertgiras e d' umens perderts, pertgei ch' el proverbi giuridic plaيدا quella medema pussonza, che scaffescha il dretg, la convinziun della naziun. Il proverbi ei l' expressiun dil pertratg giuridic che schai el pievel. Sco la historia d' in pievel, mischedada culla detga nazionala s' exprima ella poesia epica, sco il sentir della generaziun semanifestescha el cant lyric, aschia se incorporescha il pertratg de dretg e giustia sut la fuorma dil proverbi. Sut quella fuorma cuorta, clara, populara restan era las pli grevas ed abstractas normas dil dretg en clara memoria e migreschan in-

tactas de tschentaner sin tschentaner. Zun numerus ein perquei ils proverbis giuridics che nus anflein ton tier ils Romans sco tier ils Germans, lur collecziun porscha a nus quasi in codex complet dellas isonzas giuridicas, che havevan vigur en quels pievels.

Las XII tablas, dallas qualas nus havein ruschanau sisura, ein per la pli gronda part mo ina redacziun legislativa de proverbis de dretg, che vivevan da tschentaners enneu ella bucca dil pievel Roman. Con semplas e con intelgeivlas ein in diember de quellas sentenzas! Nus numnein cheu ina suletta. Per statuir, che quel, encunter il qual ei vegn purtau in plogn, seigi obligaus de comparer avon dertgira ein 5 plaids sufficientes: „si in jus vocat, ito“, sch'ins cloma tei avon dretg, sche va!

Ed el dretg german ein ils proverbis giuridics aschi numerus, aschi varia, ch' in perdert scrutatur savess senza memia gronda breigia, sche tuts ils documents de dretg, tuts statuts, tuts cudischs e tuttas pergameinas massan a frusta, reconstruir igl entir sistem giuridic tudesc ord quellas sentenzas. El havess avunda crappa per far si denovamein tut igl entir bagetg. La pli gronda collecziun, edida da Eduard Graf e Mathias Dietherr dumbra bucca meins che 3698 proverbis giuridics. —

Era tier ils *Rätoromans* anflein nus proverbis giuridics. Ei gl' ei quei bucca de sesmervigliar, per tgei che forse nigliu sin tiara dat ei in pievel, tier il qual il dretg era pli populars, procedeva e se villupava pli tras cooperaziun dil sempel um, sco tiels vegls Romontschs. Quei derivava en emprema lingia gia dals restringi confins dils territoris de legislaziun. Ella ligia della Casa de Diu ha la competenza de

relaschar leschas adina sesanflau tier ils cumins, il medem fuva er' il cass ella ligia grischa ed ella ligia dellas diesch dertgiras tochen viasi els temps della reformaziun; per lu ha era la legislaziun della ligia entschiet a concuorer cun quella dils cumins, senza denton zacu puder contonscher in monopol. Mo pli pigns, ch' il territori, nua che in e' l medem dretg valeva, fuva, e pli gronda che l' influenza era, la quala il cumin pievel, il sempel um haveva silla svillupaziun dellas normas giuridicas.

Plinavon fuva il dretg grischun e specialmein er' ella ligia grischa oriundamein in dretg d' isonza e ha semantenu per gronda part sco tal, nunditgont las legislaziuns parzialas della ligia de 1528 e 1613.

E nua era la procedura civila e criminala pli populara, che tier nus el Grischun? Tochen lunsch viasi el 16. tschentaner vegneva silmeins en divers cumins la dertgira civila aunc tenuta sut tschiel aviert. Sut tschiel aviert serimnava aunc la dertgira criminala tenor la fuorma de menar il dretg dil cumin de Lumnezza ord ils onns 1659.¹⁾ Buca mo ils derschaders e las partidas, na gl' entir pievel assisteva al process, el prendeva oriundamein perfin part vid quel cun approbar ne disapprobar la sentenza. Ed ils mistrals e gieraus eran tuts pri ord miez il pievel, els havevan retschiert lur enconischientschas dil dretg ord la bocca dil pievel, ord lur praxis en dertgira. Perquei capevan ils vegls Romontschs lur dretg e lur dertgira aschi bein sco il cudisch de doctrina, gie nus vesein, co els imiteschan las fuormas dil process en representaziuns publicas, ella dertgira nauscha

¹⁾ *Decurtins, Rhætorom. Chrest. I. T. p. 80.*

denter tscheiver e cureisma ed el giuc della passiu. Ella numnada *dertgira nauscha* che vegneva pli davegl savens presentada dallas compagnias de mats vesein nus la viva, variada reproducziun d'in process criminal, il mistral, circumdaus dals gieraus, tegn solemna dertgira, il salter compara e meina si las partidas, ei suonda ils gronds plaidoyers, ils gieraus secusseglan ed il mistral annunziescha la sentenza:

*Cura ch' ei tucca mardis tscheiver notg
il zenn grond
Dei il tscheiver cun ses serviturs schon
esser tochen Glion.¹⁾*

E sur la *passiu* scriva nies zun meriteivel comember *P. Maurus Carnot* en sia classica descripziun della litteratura sursilvana:²⁾ „Nicht der rührende Abschied des Herrn von seiner Mutter Maria, nicht die Oelbergs- oder Abendmahlsscene, sondern jene zahlreichen, weit und kraftvoll ausgeführten Gerichtsszenen geben der Passiu da Sumvitg ihr nationales Gepräge.

Der Geist der Strafgerichte rauscht im Synedrum und in der Gerichtshalle des Pilatus. Caiphas wird Präsident genannt, und in seinen Augen ist der Heiland ein Parteimann und Volkskäufer. Caiphas und sein Gericht erinnern uns unwillkürlich an das 1565 in den III Bünden zu Zuoz (Oberengadin) abgehaltene „Strafgericht gegen alle diejenigen, die sich gegen das Gemeinwesen verfehlten“. Annas führt den Namen Superintendent und stellt an den Herrn die sonderbare Frage, an welcher Akademie er seine Wissenschaft

¹⁾ *Chrestom. I. Tom. p. 439.*

²⁾ *Im Lande der Rætoromanen, pag. 76.*

und den magister geholt. Der Heiland wird durch den Landweibel zu den Gerichtssitzungen geholt, er erhält einen Mussadur (Anwalt). Die Gerichtsordnung ist die der bündnerischen Hochgerichte, das hl. Land wird zu Rätien, wo die Ruhe der III Bünde gestört wird. Ja, selbst die Waffen im Zuge, der den Heiland durch die Dorfgassen zur Richtstätte führt, sind jene Hellebarden und Flinten, die in das Veltlin und an dem Comersee getragen wurden. Diese und viele andere Dinge gestalten die Leidensgeschichte des Herrn zu einem gewaltigen Wiederhall rätischer Geschichte und zu einem anschaulichen Gemälde des Gerichtswesens des 16. und des 17. Jahrhundert.“

Sch' il proverbi ei, sco nus havein sura detg, l'expressiun dil patertgar giuridic dil pievel, lura stueva certamein in pievel schi profunds en sias enconischientschas dil dretg sco' l Romontsch, senza scadin dubi posseder in grond diember de talas sentenzas. Mo sco biaras e bialas detgas sco biaras interessantas canzuns popularas aschia ein era la pli part dils proverbis giuridics romontschs i en emblidientscha. Memmia tard ei il rimnader vegnius per spindrar quei grond scazzi cultural, che schischeva ell' olma de nies pievel. Il motiv per il qual il proverbi giuridic ei pli e pli svanius dalla faviolla romontscha ei stau en emprema lingia la *depopularisaziun dil dretg*.

Il 19. tschentaner ha creau el Grischun in dretg unificau cantonal, ed era quel ha en essenzialas parts stuiu far plaz ad in dretg pli general, al dretg federal. La competenza legislativa ei passada vi da cumin e ligia sil cantun e silla confederaziun, l' influenza, ch' il sempel um haveva silla svillupaziun dil dretg ei tschessada; pli gronda impurtonza ha oz il di il

meini d' in professor, d' in advocat, d' in um insumma scolau; enstagl sin cadruvi vegnan las leschas fatgas ellas salas terlichontas dils parlaments.

Tras quell' unificaziun dil dretg, tras las midadas relaziuns politicas e socialas, la svillupaziun dil comers, dil trafic e dell' industria han oïaras normas giuridicas popularas e semplas, che havevan da tschentaners ora vischinadi en noss cumins, stuiu ceder a princepis jasters, scientifics e complicai. Il dretg popular ei pli e pli vegnius penetraus e substituius da normas, che la scienza giuridica ha svillupau per gronda part sin fundament dil dretg roman. E consequentamein ein era nossas dertgiras vengnidas plaun e plaun meins popularas, schegie che nus essan aunc oz il di lunsch daven de haver derschaders de clamada.

Ord il process designau, che il dretg ha fatg el 19. tschentaner, suonda consequentamein, che era l' impurtonza dil proverbi popular giuridic ei plaun e plaun sespersa. Quei ch' il proverbi scheva pli da vegl, di oz il di pli precisamein il § della lescha. E principalmein, tgei intent havev' ei aunc de numnar in proverbi, che designava ina regla de dretg, la quala haveva pli negina vigur? Cul vegl dretg ei era il proverbi vegnius sattraus. Forse che la proxima generaziun ha aunc repetiu el, senza capir el dil tut, sco nus udin ils affons a recitar sin gassa il versets, che negin pli capescha. Mo buca ditg ed il proverbi fuss svanius ord bucca e memoria.

Tier tont pli grond engraziament ei perquei l' entira naziun romontscha obligada a Sgn. cuss. nazional *Dr. Decurtins*, ch' el ha quasi ell' endischavla ura aunc rimnau ensemmen ord la bucca populara, ord mintga

vallada tontas sentenzas giuridicas, sco ins ha aunc saviu enflar. Ch'ei eri ner temps, suonda gia ord quei, che bein la gronda part dils proverbis de dretg collectai ella Chrestomathia vegnian buca pli ad esser enconischents a mes auditurs. Jeu creigel, ch'ei fuss forsa buca pli vergau ina generaziun ed ins vess adumbatten encuretgi tiels Romontschs in fastitg d'in proverbis giuridic.

Quels 40 proverbis, che nus anflein sut tetg ella Chrestomathia, ¹⁾ comparan a nus sco ils davos corals ord ina preziusa cadeina, ch'il temps e la ruina han devastau.

Sche nus comparein quels proverbis romontschs cun ina collecziun de proverbis tudestgs, sche vegn ei a curdar si a nus, che bein enqual de quels paran de haver in confrar tier nos vischins. Danunder quella semigliadetgna? Ei po dar, che in ne l'auter proverbis ei oriundamein buca in fretg carschius sin nies tschespet, sunder menaus en dagl jester, sco nus havein en nies romontsch bein enqual veglia canzun populara, bein enqual veglia praula, la qual'ei da casa tudesca vegnid'en nossas valladas e ha cheu acquistau vischinadi. Mo la pli part de quellas semigliadetgnas sedeclaran ord in auter motiv. Dafertont ch'ei dat ina litteratura, ina canzun populara, ina praula nazionala romontscha dat e ha ei mai dau in dretg nazional romontsch. Suenter che la migraziun dils pievels germans ha giu sfraccu la plonta de melli onns, gl'imperi roman, ed uniu la provincia retica cul reginavel Francon ha nuottatonmeins il dretg roman continuau ad haver vigur en nossas alps. La nobla tolleranza, ch'ils vegls tudeschs exercitavan visavi

¹⁾ Decurtins, *Chrestomathia*, II. p. 161—65 e 664—669.

las naziuns supprimidas laschond ellas viver nun-
disturbadamein suenter lur isonzas artadas ha era
conservau il dretg roman en nossas valladas. Ils im-
peraturs francons han differentas gadas garantiu agl
uesc de Cuera ad al pievel retic lur usits antics.¹⁾
La lescha Romana de Cuera, ed ils capetels digl uesc
Remedi dattan a nus ina survesta sur quellas normas
giuridicas romanas, cullas qualas gia princepis tudescs
havevan entschiet a seunir. Ina gronda midada ha
il dretg ella Rezia fatg el decuors dil temps miez,
las ideas giuridicas romanas han plaun e plaun stuiv
suttacumber all'influenza tudesca, la quala ha ent-
schiet a penetrar da tuttas vards en nossas montognas.
Gia ils vegls conts della Rezia, che residevan a Cuera,
eran tudescs, tudescs fuvan era ils ugaus, ils quals
regevan e dertgavan suenter la fin dil comitat sur
ils libers en Rezia. Ed era ils uescs de Cuera ed ils
avats de Mustér, derivonts quasi tuts ord casa tudesca,
las claustras de Faveras e Reichenau ed ils pussents
ugaus ecclesiastics de quellas casas de Diu han coo-
perau per menar en tier nus las isonzas tudeschas.

Dall'influenza germanisonta resdan a nus gia tras
lur num tudesco quei bi tschupi de ruinas de castials,
las qualas nus anflein spatitschadas pella Surselva
e la Dumliasca entuorn. E culs signurs ein era ils
purs tudescs imigrai en nossas vals, han leu fundau
lur agiens cumins e gidau a rasar ora lur pertratgs
e sentiments nazionals els vitgs e cumins circumdents.
Perquei ei il dretg, che nus anflein en flur el Grischun
tochen viasi el tschentaner passau in rom giu dal
grond pumer dil dretg german. Perfin il lungatg

¹⁾ Comparescha il *Codex Diplomaticus de Mohr*, I. Tom,
pag. 20.

giuridic romontsch ei germanislaus; nus savein aunc oz il di mussar si, co noss pardavonts mo translatavan plaid per plaid l'expressiun tudesca. La „Satzung“ numnaven els „tschentament“ da „tschentar = setzen“. Quei ch' ils pievels latins numnan matrimoni vegneva dals germans designau cull' expressiun „Eha = ewa“ = lescha, confuorm a quella han er' ils romontschs formau lur plaid lèt g dal latin lex = lescha. Ils vegls tudescs schevan, ch' il derschader (derschar = derscher, corrispunda al tudesco = „richten“) anfli (finden) il dretg ed il romontsch „truava“ (da trovar = anflar). Gericht (da „Recht“) ei vegniu translatau en dertgira (da „dretg“), Klage en plogn (da plonscher)¹⁾

Sche nies pievel ha schendau el combat cullas forzas feudalas bein enqual pertratg giuridic original, e sche principalmein il dretg public grischun demussa en sia extendida democratisaziun della pussonza dil stat, en l' autonomia ed impurtonza della vischnaunca ina tschera caratteristica, sche savein nus considerar quels instituts mo sco instituts giuridics grischuns e buca nazional-romontschs. Ei glei buc de sesmervigliar, che noss vegls Romontschs, ils quals vivevan suenter normas giuridicas tudeschas, han exprimiu fetg savens lur idea dil dretg en ina fuorma semiglionta allas sentenzas tudeschas. Dacheu pia la parentella, che exista il bia denter quels proverbis tudescs e romontschs.

Denton ei era enqual sentenza, la quala nus vegnin a relatar, mo l' expressiun d' in princepi giuridic natural e selai tras la scienza comparativa dil dretg consequentamein mussar si tier quasi tuttas naziuns civilisadas. — —

¹⁾ Quellas interessantas remarcas filologicas hai jeu d' engraziar a Sign. Prof. Dr. Huonder, Professor all' Universitat de Friburg.

Ilis proverbis giuridics, ch' ein rimnai ella chrestomathia contegnan reglas, las qualas serefereschan sin diversas materias dil dretg. Nus vegnin pia tenor quellas a zevrar els systematicamein, e suenter dar ina pintga declaraziun ded in e scadin. Ina part dils proverbis romontschs espriman reglas generalas sur dretg e giustia, auters serefereschan sil dretg de famiglia e d' ierta, auters sil dretg de caussas e d' obligaziuns, auters finalmein appartegnan al dretg public e processual.

Dretg ei l' expressiun della giustia, il ruglament de tuts acts humans exterriurs suenter ils principis dell' equitat e giustia naturala. Il dretg fluescha per part directamein ord la voluntat divina, per part ord la nunmideivla natira humana. Perquei ei il dretg en ses *principis* adina il medem, el ei nunmideivels, el vegn alla fin adina a victorisar. Quella forza nun-survintscheivla, immanenta al dretg sco tal, exprima il proverbii „*Dretg vegn dretg*“, al qual las sentenzas tudeschas „*Recht bleibt allzeit und ewig Recht, Recht muß Recht bleiben*“ corrispundan. Ei po dar, che la forza malgiesta, l' arbitrariadat regian per temps sugl uorden terrester, ei po dar, che malignadat e passiun tschurventan il carstgaun, alla finala vegn tuttina il dretg, la verdat a triumfar, „*Recli quoza semper*“ secloma per quei in auter proverbii romontsch, il qual ha sia valetta buca mo en caussas de morala, mo era de giustia.

Denton exista il dretg buc en ina seriusa, tschocca applicaziun dil bustab della lescha. La lescha sto vegnir applicada confuorm allas relaziuns dil cass; culla giustia sto savens seunir l' equitat, la migeivladat, sche la sentenza duei buc esser dira, maldueivla.

Quei han gia ils vegls Romans claramain viü en, scaffend sper il antic ius strictum, il qual scheva risguardar ni relaziuns ni differenzas de cass, il niev ius aquum, il qual lai al derschader gronda libertat en sia applicaziun practica. Il dretg, applicaus litteralmein e strictamein vegn savens midaus en malgiustia. Quei di a nus il vegl oratur roman Cicero en la quarta sentenza: summum ius, summa iniuria = il pli grond dretg, mo la pli gronda malgiustia. In general haveva, sco Cicero rischuna a nus, serrau giu in contract d'armistezi cugl inimitg per il spazi de 30 dis — mo durent la notg mav' el ora cun sias roschas e devastava la tiara hostila — el scheva numadamein, ch' el hagi serrau il contract mo per ils dis, buca per las notgs.

Era tier noss Romontschs ha quei principi d' inamigeivla, ruschaneivla applicaziun dil dretg enflau sia expressiun el proverb: „*Il dretg duei ins buca miserar ora cun curtauna tgiembla.*“ Il pievel tudestg di il medem culs plaids. „Allzu gerecht thut unrecht, Zuviel Recht ist Unrecht, Strenges Recht ist oft das größte Unrecht, Streng Recht gewiß Unrecht.“

* * *

de famiglia
Zaconts proverbis romontschs serefereschon sil dretg de famiglia e spezialmein dil matrimoni. La letg, sco instituziun religiosa e sacramentala, ei suttaposta alla legislaziun e giurisdiciun ecclesiastica. La baselgia spezialmein ha de fixar ils impediments de letg. Culla pli gronda premura ha quella oravontut vegliau, che la schlatteina declini buca tras las nuscheivlas mari-daglias en parentella. Ella scommondava oriundamein la letg denter parents tochen el 7^{vel} grad della

lingia laterala, il quart concil dil Lateran dils 1215 sut Innocenz ils III ha restrinschiu quei commond sil quart grad inclusive.

La reformaziun, la quala tschaffa si la letg sco caussa mundana, ha empruau de distruir la legisla-ziun ecclesiastica matrimoniala substituend ella tralla civila. Aschia ha la „Ehegerichtsordnung“ dil cantun Turitg dils 1525 mo pli scommondau las letgs denter aug e niaza ed onda e nefes, lubend perfin quellas denter cuserins.¹⁾

Era el Grischun ha l'autoritat civila entschiet a semischedar en caussas de letg; aschia la la ligia grischina 1529 dismiss igl impediment dil IV., plitard era quel dil III. grad. Mo ei secapescha, che ils cumins catolics han, nunditgond quellas determinaziuns civilas observau vinavon il dretg canonic. Quei demussa a nus gia il proverb: „*basaret dat letg*“. Tenor computaziun canonica ei frar gl'emprem, cuserin il secund, zavrin il tierz, basarin il quart e basaret il tschunavel grad, cul qual consequentamein gl'impediment fineva.

Cun quei proverb stat en connexiun in auter semigliont „*Cun basaret cala la parentella bein ed endretg*“. Quei significhescha en emprema lingia nuot auter, che tiel grad de basaret impededeschi la parentella buca pli il matrimoni. In senn pli extendiu pudeva quella sentenza haver en certs cumins grischuns sco ell' Engiadina sura, ell' Engiadina sut, a Samnaun, Ramuosch, e Schleins. Tenor las leschas de quels cumins calava era il dretg d'artar si cul

¹⁾ Compareglia Huber, *Schweizerisches Privatrecht*, IV. tom, p. 336, Remarca 53.

quart grad inclusiv, aschia che basarets havevan negin dretg d' artar pli in l' auter. La rauba crudava u alla baselgia dil liug ne alla vischnaunca.¹⁾

Mo era en autras isonzas de nies pievel furmava il grad de basaret il tierm della parentella. Cun basaret calava l' obligaziun de trer en ner pils morts, ded ir ord vischnaunca tier ina sepultura, ded envidar en a fiastas, a perdanonzas ed a nozzas, insumma cun in plaid de setener de parents.

Era il dretg civil haveva el temps miez svillupau certas condiziuns, las qualas stuevan vegnir observadas, sche la letg, en sesez zuar completamein valeivla, duei ver era tuttas consequenzas legalas. Ina tala condiziun era il medem stand dils spus. Um e dunna stuevan esser domiscus u nobels u libers u subdits d' ina casa de Diu u colons u sclavs. Ina tala regola valeva e vegneva era observada en nossa patria, ils nobels meridavan mo denter els, semigliontamein ils libers ed ils subdits dellas casas de Diu.

Zun seriusamein scummondavan las statutas, che havevan vigur el vegl comitat de Laax, contenidas egl urbari de Habsburg ord ils onns 1303—1307, ch ils libers mondien en letgs cun gliet d' auters stands.²⁾ E sch' in bab deva sia feglia ad in um buca liber, sche perdeva el per castitg tut sia rauba mobila e sch' el curdava duront in' uiara en prischunia digl inimitg, sche astgava el buca pli vegnir cumpraus libers. Diversas pergameinas mussan si a nus, ch' ils schinumnai libers sur igl uaul de Flem, vevan aunc

¹⁾ *Mohr, Gesetzessammlung der XVIII Erbrechte von Graubünden, p. 120, 177, 239.*

²⁾ Sur il suondont comparescha mia dissertaziun „Zur Verfassungs- und Standesgeschichte der Freien von Laax“.

tochen viasi el 15^{vel} tschentaner la disa de maridar mo denter els. Aschia vesein nus ord in document dils 1391, ch'ina feglia dil liber Plasch Foppa de Vallendau era meridada cul liber Aliesch de Sumvitg, ord in auter document de plitard ch'in liber Rogall Merkly de Sumvitg haveva ina libra dunna de Laax. Autras uniuns de letgs savein nus mussar si denter ils libers de Sumvitg, Ladir, Breil, Sevigiein e Laax. Denton han principalmein dapi la fundaziun della ligia grischa las differenzas dil stand pers pli e pli lur impurtonza. Quei ei devantau cheutras, che ils scalems, ils quals spartgevan la glieut durent il tempsmiez ein vegni pli e pli bass e finalmein svani. El tempsmiez sesentevan ils libers Sursilvans sco ina classe privilegiada visavi als subdits dils conts de Sax, a Flem, Foppa e Lumnezza e visavi alla glieut appartenenta alla claustra de Mustér. Quei ei semidau principalmein el 15^{vel} tschentaner, Lumnezza, Foppa e Flem sesanflavan dapi 1483 en ina dependenza fetg lucca visavi a lur segneradi, igl uestgiu de Cuera, dapi 1538 eran els totalmein libers ed independents. Era ils avdents della Cadi havevan acquistau la libertat personala e numerus dretgs politics, els sesentevan en lur posiziun predominanta ella ligia grischa silmeins sco adequats visavi als libers. E perquei saveva il stand era buca pli formar in impediment de letg. Diversas pergameinas ord il 15^{vel} e 16^{vel} tschentaner mussan a nus, che las letgs denter ils libers e glieut della Foppa, Cadi, Lumnezza etc. eran buca pli raras.

Ord ils vegls stands, ils quals sedistinguevan tenor il possess della libertat ei nischiu novs stands, che sedifferenziavan tenor la moda dell' occupaziun. Nus

savein numnar els tenor la praula et il verset d'af-fons: „*signur, pur, parler*“. ¹⁾ Il signur, il qual haveva retschiert in' arma e gudignau facultat en survetschs jasters, il pur, che luvrava la tiara, ed il parlèr, che setergieva de vitg en vitg senza esser zanua da casa. Zuar buca normas de dretg, aber bein la disa, il meini public scommondava las letgs denter quellas classas.

Quei postulat d'equalitat de stand denter ils spus, domandaus el tempsmiez dagl usit legal, el temps pli niev dal meini public s'exprima en il proverbì romontsch „*pèr cun pèr*“, ed el corrispundent: „*parlèr cun parlèr*“.

L'influenza, la quala la letg ha sin las relaziuns economicas dils nupturients, vegn allegada el proverbì „*Tgi che ha maridau la vieua, marida ses deivets*“. Per capir quella sentenza stuein nus ordavon prender d'econuscher il sistem, suenter il qual ils fatgs economics seregulavan denter ils maridai e cheu vesein nus, che il cudisch civil grischun de 1862 diverghescha essenzialmein dallas normas, contenidas ellas veglias statutas della ligia grischia e dils biars cumins dellas autras ligias. Tenor il dretg niev restan era-enteifer la letg um e dunna mintgin agien proprietari della rauba, che els han purtau ella letg — sulettamein igl avanzament de rauba, fatgs duront la veta matrimoniala ei ni de l'in, ni de l'auter, el ei communabels. Autruisa eran las relaziuns tenor il dretg vegl. Schi gleiti sco ils spus havevan serrau la letg, udeva la rauba, ch'els possedevan, ni agl um ni alla dunna, ella formava in sulett complex economic, che appar-

¹⁾ Decurtins, *Chrestomathie*, I., pag. 106, Nr. 84 e pag. 209 Nr. 58.

teneva als dus spusai ensemmen, alla cuminonza matrimoniala sezza.¹⁾ Igl um era buca pli proprietari de sia facultat, la dunna era buca della sia, las facultats unidas appartenevan ad els sco rauba comunabla.

Ei gl' ei evident, che la damonda sch' igl um seigi responsabels per ils deivets, ils quals la dunna ha purtau en la letg sto tenor ils divers princepis de quels dus systems opposts enflar ina diversa risposta. Sche um e dunna restan en proprietat mintgin de sia rauba, sche ei mintgin era mo responsabels cun sia rauba persula per ils deivets contrahai avon il matrimoni. Perquei perscriva § 40 de nies cudisch civil: „Per deivets ed autras obligaziuns d' interess, ch' ina part conjugala ha giu contrahau avon ch' entrar en letg resta quella responsabla mo cun sia rauba“. Ei valess pia buca il proverbio, che tgi che maridi la vieua, maridi ses deivets, silmeins buca en in senn propi ed expressiv.

Tut autriusa era quei tenor il sistem vegl. Sche la rauba ded um ed dunna fuorman en la letg mo ina nundistinguibla massa economica cun in sulett patrun, numnadamein la communitat matrimoniala, sche sto era quella e zuar senza destincziun de qual

¹⁾ Ei gl' ei quei il sistem, numnaus en tudesch „Gütergemeinschaft“. Quei ei stau tenor Huber. „System und Geschichte des Schweizer. Privatrechtes“ IV. tom, pag. 441, il sistem dominant el Grischun. Contrariamein sustegn Bühler en sia dissertaziun „Das bündner. Erb- und eheliche Güterrecht“, pag. 77 ss., ch' il dretg d' ierta grischun suondavi essenzialmein il tipus della „Güterverbindung“, ch' ils spus mantenevan pia mintgin sia proprietat era en letg. Quei ei senza dubi stau il cass el vegl dretg dils libers de Laax; comparescha mia dissertaziun sur quels libers.

dils spus ella derivi, en sia totalitat star buna per deivets purtai en letg. Sch' in um meridava pia ina vieua cun deivets, sche stueva el eventualmein esser cuntents, sche era sia propria rauba vegneva plitard attaccada dals crediturs de sia dunna. El haveva veramein meridau er' ils deivets de quella.

Mo pertgei di il proverbii, che quel, che maridi *la vieua*, maridi ils deivets e buca semplamein, che mintgin maridi ils deivets de sia dunna? Probabla-mein vegn quei ad esser il cass, pertgei ch' ei gl' ei oravontut las vieuas che san purtar deivets en ina letg e buca la nummaridadas feglias de casa. Ina vieua ha numnadamein atgnas relaziuns economicas, ella ha artau siu um e ha era stuiu surpender tenor il statut delle ligia grischia ina part dils deivets de quel.¹⁾ Duront ch' ina feglia de casa vegn darar cun deivets ella letg vegneva quei savens esser il cass tier las vieuas.

Nus savein ord la declaraziun dil senn de quei proverbii trer la conclusiun, ch' el seigi nischiu e hagi giu sia principala significaziun avon l' acceptaziun dellas valentas normas giuridicas.

* *

d'Herke Sulettamein treis proverbii conteni ella crestomatia concernan il dretg d' ierta e tuttina porschan quels a nus ils principals princepis de quei institut

¹⁾ Mohr, l. c. p. 28. La dunna haveva suenter la mort digl um la letga, u de prender ora sia rauba purtada en letg compriu igl adutt (Morgengabe) ne d' artar la tiarza de tuts beins (exceptau ils beins schaschents, ch' igl um possedeva avon la letg). El davos cass stueva ella era surpender la tiarza part dils deivets.

giuridic. „*Ins sto schar ir il saung per las aveinas*“, „*La rauba ha da turnar tschep*“ e „*ils morts artan*“.

Il proverbio „*ins sto schar ir il saung per las aveinas*“ significhescha, che la facultat deigi adina vegnir mantenida enteifer la parentella de saung, ch'ella deigi suonar il cuors natural della descendenza ed affinitat. Quella regola vegn p. e. exprimida ella veglia statuta dil cumin de Laax culs plaid: „*Es soll auch alwegen das nechst blut erben*“. ¹⁾

El vegl dretg tudestg vesein nus, che la famiglia ne la casada possedeva sco ina cumminonza tuts ils beins; il bab de casa representava la facultat visavi agl exteriur, enteifer la famiglia haveva mintga commember dretgs sil manteniment della rauba. Dacheu il schinumnu retratg ne dretg de tratga, il qual era zun fetg svillupaus els vegls statuts grischuns. Leva numnadamein il bab de casa alienar, vender, barattar, schenghigiar in cert object, sche haveva scadin commember il dretg de retrer el a sesez. La rauba dueva restar per adina enteifer la famiglia. Quei valeva era en cass, ch' il bab de famiglia mureva. Sia facultat mava senz' auter vi sin ils commembers, che vivevan aunc ella famiglia, parents ord famiglia artavan buca. Oriundamein han ins numnadamein aunc seteniu vid il princepi, che la rauba audi alla casada, e che scadin, che sei extraus ord quella, seigi tras vegnir independents ne tras maridar, perdi per adina il dretg de retscheiver zitgei ord sia anteriura famiglia. Mo quei stregn e per part maldueivel princepi ei cul temps vegnius remplazaus dal princepi, che la rauba deigi ir vi sil proxim saung, senza distin-

¹⁾ Mira Wagner, Rechtsquellen des Kantons Graubünden, pag. 101.

guer tier quala casada, che ils artavels appartenevan. Specialmein han era las feglias maridadas acquistau la medema condiziun, sco ins affons en famiglia. Dacheu denvi valeva il proverbì „*Nächst Blut, nächst Gut*“. Tgi ch' era pli datier parentaus de saung, quel artava. Era negin testament dueva retener daven dà quel la facultat dil defunct, perquei l'aversiun ch' il dretg tudesch ed era noss statuts grischuns havevan dal testament.

Quei princepi „*Nächst Blut, nächst Gut*“ ei all'entschatta vegnius observaus en tut sias consequenzas, nunditgont entginas maldueivladats, ch' el purtava. Nus lein exemplificar ina tala. Sch' il defunct haveva in feigl e dus beadis, fegls d' in auter siu feigl gia morts pli baul, tgi dueva artar? Nus schessan naturalmein la mesadat ils beadis e la mesadat il feigl. Tut auter tunava la risposta dil temps, cu ch' ins suondava la sura numnada norma. „*Nächst Blut*“, il pli datier parents de saung era per il defunct evidentamein siu feigl, ses beadis stevan ad el per in grad pli dalunsch, consequentamein artava il feigl tut ed ils beadis zun nuot. Duront che la legislaziun ha tier ils Francs e Burgunds gia el 7^{vel} tschentaner statuiu, ch' ils beadis deigien saver artar lur tat enstagl de lur bab permier sper ils fargliuns de quel, ch' els hagien il schinumnuau dretg de representaziun ¹⁾ ha il sura numnuau dretg antic cuzzau ella Svizzerza ed en bia contradas della Germania aunc duront biars tschentanners. A Turitg p. e. ha aunc la lescha d' ierta dils 1419 buca renconischiu ils beadis sco legitims artavels de lur tat, cura ch' els concurrevan cun fegls e feglias de quel. Ed en tiara tudesca ha per il „*Frei-*

¹⁾ Schröder, *Rechtsgeschichte*, pag. 328.

burger Reichsabschied“ de 1498 menau en generalmein il dretg de representaziun per ils beadis.¹⁾

Era el Grischun ei quella midada d'aventada mo plaun siu, in tec alla gada. Gl'emprem entupein nus ella en ina decisiun della dertgira dils libers de Laax ord igl onn 1444. In Risch de Cafratigs, liber de Laax, era morts, el haveva schau anavos duas feglias maridadas a Laax e dus beadis, Gion e Risch, naschi ord la letg d'ina sia tiarza feglia cun num Legranzia cun in Gianut de Mont. Legranzia era gia morta avon ch' il bab. Savevan ussa Gion e Risch era artar lur tat? Quei para d'esser stau dubius, perquei ha lur bab Gianut de Mont tschentau la domonda alla dertgira dils libers, tgei norma giuridica hagi de valer en quei cass. La dertgira ha schau clamar era ils umens dellas duas feglias dil defunct, ch' eran aunc en veta e ha dumondau els lur meini, essend naturalmein quels en emprema lingia interessai dalla decisiun. Els han denton confessau de ver nuot encunter, de schar artar era lur nefes ed aschia ha era la risposta ufficiala decidu.²⁾

Ei para pia, che da quei temps eri gia tras la perschuasiun dil pievel e l'isonza il dretg d'artar de beadis, concurrents cun augs ed ondas, silmeins el cumin dils libers generalmein renconoschius. Ella ligia dellas diesch dertgiras ei il medem d'aventau el schinumnau Eniklibrief dils 1469. Ella ligia grischa anflein nus quei dretg de representaziun renconoschius ed amplifiaus ella lescha dils anno 1518. Gia avon haveva in contract denter ils cumins Flem, Laax e

¹⁾ *Schröder, l. c., pag. 735.*

²⁾ *Compara sur da quei mia dissertaziun sur ils libers de Laax.*

Muster de 1496 ruglau quella materia. Il dretg de representaziun ei plaunsiu vegnius stendius ora era sin auters cass, che nua ch' ei setractava de partgir l' ierta denter fegls dil defunct e beadis. Era sche in frar ne ina sora murevan laschond anavos negins descendents, mo bein fargliuns vivents ed affonts de fargliuns predefuncts, vegnevan quels davos clamai tier la ierta, ed aschia vinavon era tier auters grads de parantella.

Nies lungatg romontsch exprima quella norma giuridica, ch' ils grads pli lontanai san artar la quota, che fuss curdada tier ad in lur ascendent culs plaids quorts e zun significonts: „*Ils morts artan*“. Il romontsch fa ina finenziun, ch' il miert hagi sez gl' emprem artau la rauba e ch' ella mondi ussa vinavon consequentamein sin ses artavels en veta.

Quei proverbi exprima plinavon era, che la ierta vegni en tal cass partgida tenor *stolls* e *buca tenor persunas*, pertgei ch' ils descendents retscheivan mo quei ch' il predefunct havess giu artau. Ei gl' ei quei il principi exprimius egl artechel 492 de nies dretg civil.

Nus havein aunc de contemplar il tierz buca meins impurtont proverbi sur il dretg ded ierta „*la rauba ha da turnar a tschep*“. Quella regola exprima quei principi, il qual vegn numnaus dalla scienza giuridica „*das Fallrecht, das ius recadentiae seu revolutionis*“. ¹⁾ Sch' ina persuna miera, la quala ha negina descendenza, sche vegn sia rauba zevrada tenor derivonza; la rauba, la quala ella ha retschiert davart siu bab va vi sils parents, ils quals ella posseda ella lingia ne el tschep patern, la rauba la quala ella ha retschiert da sia mumma, cuor' anavos sils

¹⁾ Schröder l. c., pag. 735.

parents de vard materna. Quella regla expriman ils plaids latins: „paterna paternis, materna maternis“. In tal princepi ei aunc oz il di en vigur els cantuns de Schaffhausen e Neuschatel. Sin medem fundament stat era nies dretg grischun, schegie cun in'impurtonta differenza. Era tenor nies dretg d'ierta vegn la facultat en tal cass dividida denter il tschep matern e patern, aber buca tenor sia derivonza; la rauba sto turnar a tschep vala pia buca litteralmein, pertgei ch'ei glei buca la medema rauba, la quala ei vegnida dal tschep, che tuorna puspei anavos a tschep.

Encuntercomi valeva il proverbio compleinamein per ils vegls statuts grischuns ed era della ligia grischia, ils quals fixavan separaziun della rauba tenor derivonza, es soll fallen: „was vom Vater kommen ist, an vetter und bäsén von vaters, und was von der mutter kommen ist, an vetter und bäsénen von der mutter seite“.

* * *

In grond diember dils proverbis romontschs sereferescha sil *dretg de caussas*. Quei ei buca de sesmervigliar, essend che la proprietat, il possess e las vervituts ein ils pli impurtonts instituts giuridics per in pievel agricol, duront che relaziuns obligatorias gudognan per culla svillupaziun de commers e trafic pli gronda muntada.

En quei dretg de caussas anflein nus ussa ina fundamentala differenza denter il dretg roman ed il dretg vegl tudesc. Il dretg roman sebasescha sill'idea della *proprietat* e dil *possess*; *proprietat* significhescha il complein ed absolut dretg de disponer sur ina caussa; *possess* mo il dretg de haver la caussa en sia

pussonza senza saver libramein disponer ded ella. Il punct differenziont denter proprietad e possess ei pia: la libra e nunlimitada disponibladat sur la caussa.

Tut auter il vegl dretg tudestg. En il temps miez, nua ch' il dretg tudestg era en flur e vigur, fuva il commers fetg pauc svillupaus, ils daners eran zun rars, ina midada de maun, ina vendida ne cumprada d' ina caussa vegneva buca savens avon. Per quei haveva ei buca tont de dir, sche bein in funds, ne in bagetg er' en mia libra compleina disposiziun ne buc, cun auters plaids, sch' jeu astgavel era vender ne dar daven quel; la valetta principala, ch' ina caussa havess giu per mei era, sch' jeu savevel *guder ella*, trer ord ella il fretg natural. El *gudiment* della caussa esisteva la valetta, ch' ella haveva per il cars-tgaun. Il dretg tudesc naschius e carschius siador dils basegns e las relaziuns della veta practica ha per quei era mets mo pintga peisa sin la libra disponibladat sur ina caussa, silla proprietat el senn roman, el ha contrariamein fundau ses instituts giuridics sin il factum dil *gudiment*. Tgi che gauda ina caussa, tgi che trai ils fretgs ordad ella, quel ha la schinumnada „*Gewehre*“, quel vegn dal dretg protegius e sustenius. Quei vegl princepi tudesc vegn exprimius el proverbiet romontsch: „*la rauba ei da quel che gauda*“.

La „*Gewehre*“ ei pia il possess unius cul dretg de guder. Il possess vègn gia sco tal protegius dal dretg, tgi ch' ei en possess resta en possess entochen che siu adversari sa mussar si ad el in act giudizial il qual pren al el il dretg de posseder. Aunc en in auter senn vesein nus la forza, ch' il possess attribuescha. Nua che diversas persunas han in medem dretg sin la medema caussa e vulan tuttas far valer

quei dretg, en il cass della schinumnada *collisium* dils *dretgs*, leu gudogna quella la victoria, la quala ha il pli spert acquistau il possess. In tal conflict denter ils dretgs de plirs personals arriva principalmein tier caussas, las qualas statan en proprietat de plirs e che san vegnir gudidas mo dad in alla gada. Quei era pli da vegl aschi savens il cass tier nuels e clavaus, quels appartegnan savens a dus ne treis proprietaris ensemmen. Cheu vegnev' ei savens la dispetta ella veta practica: tgi sa scuder avon, tgi astga avon metter las vaccas el nuegl? Ed il proverbii rispunda: „*Tgi ch' ei en iral avon, scuda avon*„ e „*tgi che ha catschau en cadeinas, metta en il muvel*“. Ils analogs proverbis tudeschs ein: „Welcher Wagen zuerst zur Brücke kömmt, der fährt zuerst über“, „wer zuerst zur Mühle kommt, mahlt zuerst“. Ils giurists romans espriman quella regola de dretg culs plaids: „In pari causa est potior causa possidentis“ ne „Melior est conditio possidentis“. ¹⁾

Sin funds sereferescha il proverbii „*in tierm cloma l' auter*“ il qual vul exprimer, che per enflar la exacta lingia confinonta stoppi ins trer ina lingia grada de tierm a tierm.

Ei dat in diember de caussas, las qualas han zuar in' atgna existenza individuala, mo las qualas san star en negina independenta condiziun giuridica, ellas suondan necessariamein la sort giuridica d' ina altra caussa, en connexiun culla quala ellas stattan. ²⁾ Ei gl' ei quei las schinumnadas *pertinenzas*: pertinenzas d' ina casa ein per exempel: ils barcuns, las siaras. Tgi ch' ei en proprietat della causa principala, quel

¹⁾ L. 10 D. de pignoribus 20,1; l. 9 § 4 D. de Public 6,2.

²⁾ Dretg privat grisch. § 178.

ei era en proprietat della pertinenza. Il proverbio romontsch illustrescha quella regola culs plaids: „*Tgi che pegl' il moni, ha la scua*“. Sco pertinenzas tschaffava l'isonza romontscha si: ils maghers visavi al prau grass: „*Ils maghers van suren*“, plinavon il vaschi visavi alla bubronda contenida en quel „*Tgi che cumpra la scotga, sto era cumprar la brocca*“. Probablamein sereferescha quei davos proverbii sin ina veglia disa, la quala existeva pli daditg, che quel che cumprava vin, cumprava era la brel ensemmen. —

262 Tenor il dretg civil grischun § 257 sa il dretg d'ina servitut ir a perder, sch' el vegn duront 12 onns buca exercitaus. Quella veglia regola, la quala valeva er' els statuts della ligia grischina e dils auters cumins, vegn allegada el proverbii: „*Ins astga buca schar crescher jarva el vial*“.

* Ina veglia isonza grischuna eis ei, che scadina casa posseda in zuler ed ina porta principala, per la quala ils cussadents ston ir ora ed intrar tier ils acts impurtonts de lur veta, sco sepulturas, nozzas e battems. Vegneva ussa ina casa tier partiziuns attribuida a divers possessurs, e havev' el era per scadina casada si' atgna entrada, sche schischeva tuttina silla part, la quala haveva retschiert igl esch principal la servitut, ch' el astgava e stueva vegnir surpassaus tiels numnai acts festivs era dall' altra famiglia. Per quei il proverbii „*via de bara, via de nozzas*“.

* In institut caracteristic el dretg tudestg ei il schinumnu dretg de confinonza „*Nachbarrechte*“. Negin funds exista mo per sesez, el sto anzi prender risguard sils funds confinonts, seigi cun facilitar la cultivaziun de quels ne cun surportar certas influenzas ord da quels. Per exempel ei tenor § 234 dretg civil

grischun il proprietari dil funds sut obligaus de retscheiver l'aua, che fluescha per cuors natural dal funds sura giu sil funds sut. Analogamein vegneva era il possessur dil funds sut esser obligaus de patir che la crappa, la quala ruclava sin via naturala tras il funds sura vegni giu atras siu funds. — Plinavon sto mintga vischin surportar il fem della casa vischinonta. Quei tut ei conteniu el proverbii „*In sto schar ir la crappa engiu ed il fem ensi*“.

* * *

Sche gie ch' il dretg d' *obligaziuns* haveva meins impurtonza per las relaziuns conservativas e purilas de nos perdavonts ed era consequentamein el dretg tudesc era bia meins svillupaus, havein nus tuttina auns plirs proverbis, che concerneschan el.

Tenor dretg tudesc neschan tuts ils contracts e prendan forza ligionta senza ch' ins observi ina ne l' altra fuorma, ei gl' ei sufficient che la vicendeivla, conforma voluntat vegni exprimida claramain e precisamein. Gia il plaid ei quel, che ligia. Perquei sto igl um tener siu plaid, damenti tgei ch' ei vegli. Quei princepi exprima il lungatg tudesc cun ina ro-scha proverbis, sco p. e.: „Ein Mann, ein Wort“, „Mannes Wort ist Mannes Ehre“, „Das Wort muss stehen etc.“. La medema idea ei contenida els proverbis romontschs „*Igl um peglia ins per il plaid ed il bov per la corna*“. „*Igl um peglia ins per il plaid e la femna per la schuba*“.

Mo il plaid ha mo lu quella forza ligionta, sch' el ei l' expressiun della voluntat de quel che plaida, perquei in' altra sentenza „*Il plaid surdetg ei buca scret*“. Il plaid detgs cun reflexiun ei pia tont sco

scret, quei vul dir: nummideivels, definitivs. „*Fatg, resta fatg*“ di per quei il romontsch e „Was gethan ist, muss gethan bleiben“ il tudesc.

Tgi che tegn buca ina ligionta empermischun, quel vegn obligaus de satisfar al donn, che sia contrapart pitescha tras sia culpa: „*Tgi che rumpa, paga*“.

Tont tier il contract de cumpra sto tiels contracts de survetsch val' il proverbii che „*tgi che commonda, paga*“.

* * *

Ei resta a mi de quortamein aunc allegar ils proverbis, ils quals appartegnan al *dretg public*, seigi penal, processual ne costituzional.

Tier in *delict* stuein nus adina distinguer duas caussas, il *pertratg* e l' *ovra*. Quei che croda a nus igl emprem els senns, quei ei igl act exterriur, l'intenziun ei ina caussa interna, abstracta, la quala sa mo vegnir enconischida tras in sillogismus ord las circumstanzias veseivlas. Ei gl' ei perquei buca de sesmervigliar, sch' in pievel giuvenil tschaffa si il malfatg mo suenter quei, ch' igl egl vesa e l' ureglia auda, suenter l'ovra externa, sch' el castigia consequentamein il delict mo suenter ses effects. Era tier ils vegls Germans vesein nus, ch' els savevan aunc buca distinguer, sch' il malfatg era daventaus da bugen, ne encunter voluntat, tras malezia ne tras negligientscha. „Die That tödtet den Mann; Wer Schaden thut muss Schaden bessern“.

Plaunsiu denton ha ins empriu de trer en consideraziun er' il pertratg, l'intenziun, dalla quala gl' act era procedius. In malfatg sa buca daventar senza ch' ins

vegli el, „*senza frau, senza puccau*“ di il romontsch e correspondentamein era il tudestg: „Ohne Wissen, ohne Sünde“. En emprema lingia eis ei ils affons, als quals la necessaria enconischientscha denter bien e schliet, la necessaria fermèzia de voluntat de sedrizzar suenter la rischun maunca, perquei ein els buca de far responsabels per lur acts „*Po fa da pop*“ di la bucca dil pievel. Mo quel, il qual ha cun enconischientscha e voluntat fatg il schliet, quel ha da pitir tut las schliattas consequenzas de si' ovra „*Tgi che ha fatg la buglia, duei magliar ella*“ e „*tgi che ha migliau il giavel, sto era migliar ils corns*“. „Wer den Brei gekocht, muss ihn ausessen“.

Tuttina distingua il dretg, schebein il malfatg ei l'expressiun plitost della fleivladat e neglighientscha naturala dil carstgaun, ne sch' el proceda ord in' olma perversa, approfondida el mal. Dacheu la differenza denter in emprem e sulett malfatg e repeti delicts. Tgi che fallescha per l'emprema gada, tier quel duei la grazia mitigar la direzia della lescha, pertgei che „*ina gada peglia buca tratsch*“, „Einmal ist Keimnal, Einmal steht zu vergeben, Einmal gehe hin, zweimal ist's zu viel oder gar der Todt“.

Mintgin ein emprema lingia responsabels per sias atgnas ovrās, „*mintgin sgratta sia rugna*“; mo era quel, il qual instighescha siu concarstgaun tier il mal, porta la quolpa vid la schliattadat digl act „*Tgi che ha art, ha part*“, „Räther und Thäter haben gleiche Pein“.

El dretg *constituzional* grischun ei il punct il pli characteristic la gronda decentralisaziun della pussonza publica. Quella schai en emprema lingia tier cumins e tier las vischnaucas. Il sempel burgheis haveva ella treis ligias en sesez negina muntada, negins dretgs

publics, si' impurtonza haveva el mo en connex cun il cumin. Buca ils vischins vegnevan dumondai per lur singuls meinis, buca l' addiziun de lur vuschs fuormava il surpli obligont, na mo las vuschs dils cumins decidevan. E' ls cumins exercitavan la plipart dellas funcziuns publicas. Dals cumins ein la gronda part de quels dretgs suenter las novas constituziuns ida vi sillas autonomas vischnauncas. L' impurtonza e l' autoritat dil cuminesser exprim' il proverbì „*il general ha tgil*“, la muntada della vischnaunca in auter „*Il zenn grond paga tut*“.

Sin igl usit, che valeva pli davegl en pliras de nossas valadas, sco p. e. ella Cadi, che mintgin haveva leu il dretg de vischinadi, nua ch' el avdada in cert di digl onn p. e. igl emprem de Mars serefere-scha il proverbì „*Tgi che va per fiug, perda liug*“. En quei liug, nua ch' in vischin della Cadi fageva fiug igl emprem de Mars, leu gudeva el per igl onn ora il dretg de vischinadi.

Nus lein finir nossa spassigiada atras igl uaulet dils proverbis romontschs de dretg cun supplicar ils stimai auditurs de sepertgitar adina de process e ded advocats, pertgei ch' ils vegls romontschs schevan ch' „*In sa, co ins va en casa cumin, aber buca co ins vegn ora*“. E noss perdavonts uravan mintga damaun, che Dieus pertgiri els, sco dal nausch vischin e dal fiug perpeten, aschia era dal *maun cumin*, il qual sfraccava ellas dertgiras nauschas aschi savens era ils pli pussents.

* * *

Sche nus tenin alla finala ina pintga revesta sur las exposiziuns antecedentas, vegnin nus a stuer dir,

ch'en quellas cuortas sentenzias seigi conteniù in grond toc della veta intellectuala e morala de noss babuns, in reflex dil pertratg giuridic, che dominava nossas relaziuns durent tschentanners. E sch'ellas ei forsa buca sufficientas per construir gl'entir bagetg giuridic, lain ellas silmeins tschentar las principalas petgas. Quels proverbis audan tier quels scazzis, ils quals ein zuppai sut igl ischi de S. Onna ed ils quals nus vegnin ad anflar, sche nus cavein cun premura per suenter. De cavar tals scazzis, e buca mo ded imprendar de scriver in bi romontsch senza sbagls ortografics ne de componer remas cun bialas finiziuns concordontas, quei ei e duei restar igl intent de nossa Romania.

Tschentanners e tschentanners ora han quellas cuortas, signifcontas sentenzias conteniù il pertratg giuridic de noss Romontschs, han ils derschaders fundau e perfeczionau las enconischientschas dil dretg tras lur studi, han partidas ed advocats sespruau d'en viva debatta saver allegar talas per lur arguments — ed il pievel era ventireivels, el saveva che il dretg era quei, ch'el teneva per dretg e ch'il dretg era e restava adina dretg. Las relaziuns ein midadas, enstagl dil proverbis, fabricaus dalla maschina de sentir e patertgar dil pievel, sefunda nossa giurisprudenza sin ils freids e schetgs paragrafs della lescha, pater-tgai ora dallas testas dils perderts e dils politichers. Possien quels deponer els codex della lescha ils principis della giustia, il saun e madir meini digl entir pievel, lura vegn la naziun romontscha era sut las novas condiziuns a sesentir ventireivla. *Regnorum fundamentum iustitia. Il dretg ei e vegn a restar dretg.*

